

זאב גולדברג

מהיכן מתחילים תינוקות של בית רבן ללמוד תורה – מספר 'ויקרא' או מספר 'בראשית'?

תאריכים: קידוש הישן, שינוי ערכין, דרמה וחינוך, דמיון, המהר"ל מפרג, שלמה מימון, מ"ל ליליינבלום, מנדלי מוכר ספרים, ביאליק.

תקציר

המנהג להתחיל ללמד תינוקות של בית רבן חומש מספר 'ויקרא' – ספר 'תורת כוהנים' ודיני הקורבנות – הוא מנהג קדום ושורשו עוד בבתי-הספר של הכוהנים בתקופת הבית הראשון. מנהג זה שרד בעם ישראל במשך כל שנות הגלות וקיים עד היום בתלמודי התורה החרדיים. במאה התשע-עשרה החלו לבקר משכילים יהודים את שיטות הלימוד הישנות בחדר וטענו, בין השאר, שספר 'ויקרא' אינו חומר לימודי מתאים לילדים רכים. ביקורת זו הופנמה בהדרגה, והיום ברוב בתי-הספר מתחילים ללמד חומש מספר 'בראשית'.

מאמר זה סוקר בקצרה את התפתחות המנהג מהתקופה הקדומה ועד העת החדשה. בהמשך מוצגת הביקורת, הן בחברה המסורתית והן אצל המשכילים, כנגד שיטות ההוראה המסורתיות שאינן מתחשבות בצרכים וביכולות של התלמיד המתחיל. המאמר מתמקד בעיון בכתבי הוגים וסופרים יהודים בעת החדשה, השוללים או תומכים בשיטה של להתחיל ללמד חומש בספר 'ויקרא', ובוחן את דבריהם לאור תפיסות פדגוגיות עכשוויות.

מבוא

המנהג להתחיל ללמד ילדי ישראל חומש מספר 'ויקרא' היה נפוץ בקהילות ישראל באשכנז עוד במחצית הראשונה של המאה העשרים, ועד היום יש חדרים בקהילות חרדיות שמתחילים ללמד בהם חומש מ'ויקרא'. השאלה המתבקשת היא, מדוע לא להתחיל את לימוד החומש מההתחלה, כלומר

מעוף ומעשה מס' 6, תש"ס – 2000

מסיפור בריאת העולם בספר 'בראשית'. עוד קשה להבין, למה להתחיל דווקא בספר 'ויקרא' – ספר העוסק בתורת הקורבנות – נושא קשה להבנה, לא מעשי ורחוק ממציאות החיים של הילד היהודי. בהקדמתו לפירוש המשנה בסדר 'קודשים' קובל הרמב"ם על מצב ידיעת תורת הקורבנות בדורו, והוא כותב: "עניין הקורבנות כבר אבד בעונותינו בים, ואין משגיחין בו אלא מעט מבני אדם... ורוב התלמידים אינם יודעים מן הקורבנות אפילו מה שאמר בהם פסוקים רבים."¹ לאור דברים אלה תמוה כיצד שרד נוהג זה בתלמודי תורה יהודיים כאלפיים שנה, למרות שמדובר רק במנהג, ומבחינת ההלכה היהודית אין חובה להתחיל ללמוד דווקא מ'ויקרא'.

א. מקורות המנהג

בפסוק הראשון בספר 'ויקרא' נאמר: "ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאוהל מועד לאמור".

המילה 'ויקרא' כתובה בתורה באלף זעירה – לפי אחד הפירושים, רומזת האלף הזעירה למנהג שנהגו בקהילות ישראל להתחיל ללמד תינוקות של בית רבן, לאחר שלמדו לקרוא את הא-ב, בספר 'ויקרא'. ה'אלף' מרמזת על ראשית לימוד, ה'אלף' הקטנה בתיבה 'ויקרא' מרמזת שיבואו ילדים רכים ויתחילו ללמוד תורה בספר שהמילה הראשונה שלו כתובה ב'אלף' זעירה.²

שורשי מנהג זה עתיקים מאוד ומקורם, כנראה, עוד בתקופת הבית הראשון. הכהנים בתקופת הבית היו ממונים גם על הוראת התורה (כמו שנאמר בירמיהו יח, יח; וביחזקאל ז, כו, "כי לא תאבד תורה מכהן"). מכאן מניחים שבתי-הספר הראשונים שהיו בעם ישראל נוהלו על ידי הכהנים, ותפקידם היה להכשיר את צוערי הכהונה. ממילא חומר הלימוד היה קשור לענייני הכהנים ונלמד מספר 'תורת כהנים'. חיזוק לטענה זו אפשר ללמוד מכך שמדרש ההלכה לספר 'ויקרא' נקרא 'ספרא' – כלומר ספר סתם, ורש"י מסביר (בבלי, חולין, סו ע"א) – "לפי שהיה שגור בבית-המדרש בפי כולם".³

בתקופת חז"ל היה מנהג זה נפוץ ומקובל. באחת המסורות, המספרת על רבי עקיבא שהחל ללמוד תורה בגיל מאוחר, נאמר:

הלך לו אל בית-הספר והתחיל לקרוא בלוח הוא ובנו. אחז רבי עקיבא בראש הלוח ובנו בראש הלוח. כתב לו אלף-בית ולמדה, אלף-תיו-ולמדה, תורת כהנים (ספר ויקרא) – ולמדה. היה לומד והולך עד שלמד כל התורה כולה.⁴

מסורת זו מצביעה על כך שסדר הלימוד לילדים בתקופת חז"ל החל בלימוד קריאה, ולאחר מעבר, ללימוד תורה בספר 'ויקרא'. אולם כבר בתקופת חז"ל, בשנים שלאחר החורבן וביטול הקורבנות, היו כאלה שהתקשו להבין מדוע מתחילים ללמד את התינוקות בספר 'ויקרא' ולא בספר 'בראשית'. במדרש 'ויקרא-רבה' (ז, ג) שואל ר' אסי: "מפני מה מתחילים לתינוקות בתורת כהנים ואין מתחילין ב'בראשית'?" ורב אסי מתרץ: "אלא שהתינוקות טהורין והקורבנות טהורין, יבואו טהורין ויעסקו בטהורין." ממדרש זה עולה שהשאלה למה מתחילים ללמד את התינוקות ב'ויקרא' ולא מ'בראשית' כבר העסיקה את חז"ל. התשובה – שיבואו הילדים הקטנים הטהורין ויעסקו בקורבנות, שצריך להקריב אותם בטהרה – דחוקה במקצת, משום שאין בה התייחסות לבעיה הפדגוגית, העומדת ברקע דברי רבי אסי, מדוע מתחילים ללמד תינוקות דווקא בחומר קשה ולא מובן.

ב. הביקורת על שיטת ההוראה בחדר בשלהי ימי-הביניים ובתקופת ההשכלה

1. ביקורת המהר"ל מפרג על דרכי החינוך

בשלהי ימי-הביניים היהודים, הביע ר' יהודה ליוא בן בצלאל (המהר"ל מפרג 1512-1609) ביקורת על דרכי החינוך וההוראה של התלמידים בחדר ובישיבה. המהר"ל טען שהמחנכים בני דורו סטו מדרך הישר, ובמקום להעמיד בניין חזק הבנוי על יסוד היצוק עמוק באדמה, משול החינוך לבניין היכול להתמוטט מכל רוח מצויה. והוא כותב:

לחנך את הנער על פי דרכו: בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן ט"ו לתלמוד, והכל כדי לתת לנער משא כאשר יוכל לשאת לפי טבעו... והגבילו חכמים את הנער לפי טבעו – בן ה' למקרא. ודבר זה יקבל הנער לפי טבעו, ויגדל את שכלו גם-כן, ומה שלמד קיבל אותו קיבול חזק עד שיגדל יותר ואז יתחיל במשנה...⁵

המהר"ל גם מבקר את השיטה ללמד ילדים כל שבוע את התחלת הפרשה ולקפוץ בשבוע הבא לפרשה הבאה. לדעתו יש ללמוד חומש לפי סדר הפרקים. הוא גם פוסל את המעבר ללימוד התלמוד לפני שיש בסיס איתן במקרא ובמשנה. "רועה הצאן", כלומר המלמדים, צריכים להיזהר לא "לדפוק את הצאן יום אחד", אלא ללמד אותם לימוד יסודי ומובנה. בחינוך, הדרך הקצרה היא הדרך הארוכה, ורק על ידי לימוד יסודי יכול המחנך להשיג את מטרתו.

2. הביקורת בתקופת ההשכלה

בסוף המאה השמונה-עשרה דרשו המשכילים היהודים רפורמה בחינוך היהודי. הם טענו שתחילה ראוי לשים דגש על לימוד יסודי של התנ"ך והדקדוק, ולא לשים דגש רק על לימוד התלמוד. דרישה זו נבעה מראיית התנ"ך כספר אוניברסלי בעל מסר לכל העמים. השפה העברית נחשבה לשפה קלאסית עתיקה וזכה. המשכילים גם ביקרו את תוכני הלימוד. על לימודיו בימי נעוריו מספר שלמה מימון – פילוסוף יהודי בן דורו של משה מנדלסון – והוא כותב:

מה יבשים ומה זרים הם העניינים אשר בתלמוד לילד כמוני! קדשים, טהרות, הלכות מאכלות אסורים, מועדים, נשים – היפיקו עניינים כאלה רצון מילדים רכים? (סדר נזיקין ודיני ממונות יוצאים מכלל זה). והפלפולים החריפים והדיאלקטיקה המדוקדקת המוגיעה את המוח בדברים נלעגים וקלי הערך! למשל, בכמה שערות לבנות או שחורות נפסלת הפרה האדומה? איזה הם מראות הנגעים השונים ואופני טהרתם? המותר להרוג כינה או פרעוש ביום השבת? (הראשונה מותרת והשנייה אסורה). או מנין לשחיטה מן הצואר, אולי צריך לשחוט מן הזנב? האם לבש הכהן הגדול את המעיל בראשונה ואחר כך את המכנסיים, או ההפך? נפל היבם מן הגג וכו', היצא ידי 'בום, אם אין? – ועתה השוו נא את המעדנים הנחמדים האלה שמלעיטים את בני הנעורים עד אשר יצאו מאפם – אל סיפורים נחמדים המתארים מקרים טבעיים בדרך לימודי ונעים, או אל ידיעות העולם והטבע המרחיבות את הדעת והפוקחות את העיניים לראות את הסדרים הישרים השוררים בטבע – ערכו נא אלה לעומת אלה, והודיתם כי בצדק בכרתי את הספרים מהמין השני על ספרי התלמוד.⁶

בדבריו אלה, טוען שלמה מימון, שרוב חומר הלימוד שהוגש לילדים בתקופתו לא היה מובן, מעניין ורלוונטי לילדים צעירים. הוא מספר שבילדותו אהב לצייר בפחם – אך אביו אסר עליו את הדבר בטענה שילד צעיר צריך להשקיע את רובו ככולו בלימוד התלמוד. הספרים שאליהם נמשך שלמה מימון היו דווקא ספרי טבע שמצא בארון הספרים של אביו.

סיפורו הראשון של מנדלי מוכר ספרים ביידיש, **האישון הקטן**, הופיע בסוף שנות השישים של המאה התשע-עשרה. ספר זה הוא אוטוביוגרפיה בדויה של משכיל יהודי בשם יצחק אברהם תקיף, שנולד בבית עני ודל והגיע לבסוף לעושר ולהצלחה. יצחק אברהם תקיף מספר על שנות שהותו בחדר:

למדתי ב'תלמוד-תורה'. נדמה לי, שלא הייתי נער אטום-מוח. שבע-שמונה שנים בערך למדתי חומש עם חיבור, לרבות פירושי רש"י ופלוניו. אפשר כנראה להיות למדן ובכל-זאת להישאר שוטה גדול, זה לחוד וזה לחוד. אמי קראה לי 'שלומיאל', ואמנם צדקה. הייתי ביש-מזל יותר מכל הילדים ב'תלמוד-תורה'. המנה הנכבדה ביותר מכל הסטירות נפלה בחלקי. בסופו של דבר הרביץ לי הרבי מכות-רצח כאלה, שנאלצתי להימלט על נפשי ולהפסיק את לימודי ב'תלמוד-תורה'. והמעשה שהיה כך היה. הרבי שָׁנַן את הפסוק 'ויאמר למך לנשיו: עדה וצילה' בזו הלשון: למך היה עיוור, תובל-קין היה מוליך אותו ביד; וכאשר הוא ראה מרחוק את סבא שלו, את קין, נדמה היה לו שזו חיה (הרבי אמר – 'שועל', וכך ביקש להסביר היטב את כוונתו), הוא פנה אל העיוור, אל למך, ואמר לו לקלוע אל השועל. והוא אמנם הרג אותו. כאשר נודע ללמך, שההרוג אינו אלא קין, סבא שלו, הוא מחא כך אל כף מרוב צער ומחץ למוות את בנו תובל-קין בין כפותיו. לפיכך ביקשו נשותיו להתגרש ממנו. ואז הוא ניסה לפייס אותן ואמר: "עדה וצלה שמען קולי, נשי למך האזנה אמרתי."

ויהי היום, והנה הופיע ב'תלמוד תורה' איש מכובד, מין אשכנזי, מגולה-פרצוף, ישר מפטרסבורג, יחד עמו באו כל הגבאים לבחון את הילדים. למזלי הרע והמר הוא ציווה דווקא עלי לפרש משהו בחומש, והצביע על הפסוק הנחמד 'ויאמר למך לנשיו! כלום נזדמן לי אי-פעם לדבר אל בן-אדם, ובייחוד אל אשכנזי, אל איש גלוח-זקן?! שקשקתי ופרפרתי כדג במים, אוזני נתמלאו המיה, שערותיי סמרו ובעיני נתהבהבו אור וחושך, כפי שקורה לאדם המביט ישר אל השמש. הרגשתי בעליל, שלא אוכל לספר סיפור ארוך כל-כך על למך, הנמשך כהגדה-של-פסח. אלא שמוכרחים לומר משהו. פתחתי בדברים שהלכנו ונתבלבלו: "ויאמר – שועל, למך – עיוור לנשיו, תובל-קין הוליך אותו ביד, עדה וצלה, והוא אמנם הרג אותו". האשכנזי כמעט קפץ מתוך עורו מרוב כעס. הוא קרא לרבי ואמר לו: "כלום אפשר הדבר? כיצד אתה מלמד את תלמידיך? כך אפשר?!" הרבי התגרד, חיטט באפו ונקש בלשונו: "אדוני שלי, הנער נבהל. הנער הוא ילד טוב, האמן נא לי!" נו, פנה האשכנזי אלי ואמר: "אל תפחד, נער, שום דבר רע לא יעשה לך: תרגם נא לי את המלה 'ויאמר', אמור לי מה פירושו של 'ויאמר'?" הסתכלתי עליו בעניים בזהות, עיני גולם, ופלטתי: "ויאמר – זה שועל". כאשר הרבי שינן את הפסוק, נקלטו במוחי מילים אחדות מפרשת 'ויאמר למך לנשיו'. העיקר היה לספר את הדרש הארוך. הרבי המסכן עמד כמו על גבי גחלים. יום רע ומר וחשוך עבר עליו. הוא מצא פורקן ללבו הכבד והמיוסר בבואו להלן להתנכל לי. הוא נטפל אלי בלי הרף, היה מרביץ לי בחמתו ובכל כוחו – עד אשר הוקרתי רגלי מן ה'תלמוד תורה'.⁷

מנדלי מוכר ספרים, שעסק בחינוך רוב ימיו, מבקר בסיפור זה תקלות רבות שהיו לדעתו בשיטת החינוך המסורתית:

א. חומר הלימוד אינו מתאים ואינו מובן.

ב. שיטת הלימוד היא שינון ולא הבנה.

ג. התלמיד נמצא תמיד במשטר של פחד ומכות.

שיטת חינוך זו גרמה לפליטה מהמערכת של התלמידים החלשים ואפילו הממוצעים.

ביקורת מיוחדת, הקשורה בהתחלת לימוד המקרא לילדים קטנים מספר 'ויקרא' משמיע משה לייב ליליינבלום (משכיל קיצוני שתמך בתיקונים בדת, הפך אחר כך להיות מראשי הציונות) בכתביו האוטוביוגרפיים. כשהוא מספר על ראשית לימודיו בחדר הוא כותב:

בשנה ההיא החילתי ללמוד חומש. הקורא יבין בעצמו, שראשית לימודי היה בספר 'ויקרא', אף-על-פי שלא היה לי הכוח השכלי להבין את המלות 'אוהל מועד', 'קרבן', 'עולה' ו'שלמים'. אבל אין הקולר הזה תלוי בצווארו של זקני, כי מה היה לו לעשות? אילו היה לומד פרשה אחרת – היה מורד בהאל"ף זעירה שבמלת 'ויקרא', שהרי לכך נכתבה 'אל"ף זעירה' באותה מלה לומר לך: 'ויקרא' – אל"ף זעירה, כלומר: למוד עם נער צעיר פרשת 'ויקרא'.⁸

שוב עולה הטענה שלימוד ילדים קטנים בספר 'ויקרא' זאת טעות דיאקטית – משום שהחומר גם אינו מתאים וגם אינו יכול למשוך עניין בלב הילד. ליליינבלום מדגיש שמורו-סבו לא יכול היה לשנות מחומר הלימוד, משום שידיו היו כבולות בעבותות המסורת.

הביקורת על שיטת הלימוד המסורתית באה הן מצד רב כמו המהר"ל מפרג, הן מפי משכיל מתון שקיים מצוות, כמו מנדלי מוכר ספרים, והן מפי משכיל קיצוני כליליינבלום שתבע באותה תקופה לערוך שינויים קיצוניים בדת.

ג. יחס חיובי של משכילים וסופרים למנהג התחלת הלימוד בספר 'ויקרא' בחדר במפנה המאות

1. ראובן אשר ברודס – הדרשה הראשונה

בשנת 1888, פירסם ראובן אשר ברודס את ספרו 'שתי קצוות'. ברודס, (-1902 1851) משכיל שחי בתחום המושב, תמך בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה בתיקונים בדת. אף הוא, כמשכילים אחרים, התפקח במשהו מערכי ההשכלה, בעקבות הפרעות של ראשית שנות השמונים ברוסיה ומצבה הקשה של יהדות מזרח-אירופה. ברומן 'שתי קצוות', מנסה ברודס למצוא גשר בין עולם ההשכלה לעולמה של היהדות הדתית. שוב אין הוא מחפש רק את הפגמים שבדת, אלא גם את נקודות האור והיופי.⁹

אחת מנקודות היופי שמצא ברודס ביהדות הדתית היתה דווקא עניין התחלת לימוד הילד בחומש מספר 'ויקרא'. ברודס מתאר איך הילד המתחיל ללמוד חומש נושא דרשה לפני קהל קרואים בביתו. הדרשה בסיפור נערכת בחג השבועות – חג מתן תורה – שהיה בוודאי תאריך מועדף לקיום הטקס לתלמידים שהחלו ללמוד חומש באותו פרק זמן, אך נראה שדרשה זו נאמרה גם בהזדמנויות אחרות. וזה סדר הדרשה: הילד הדרשן לבוש בבגדים מהודרים ומקושט בשעונים ובשרשראות זהב עומד על השולחן; בצדו על הספסל עומד ילד אחר שנקרא המקשן; הילד המקשן שואל וילד הדרשן עונה. הנושא של הדרשה הוא התחלת לימוד החומש, ומדוע מתחילים ללמוד דווקא בספר 'ויקרא'.

להלן נוסח הדרשה בסיפורו של ברודס:

- מדוע העמידוך על השולחן? שאל המקשן.
- יען כי החלותי ללמוד חומש, ענה הדורש.
- מה זה חומש?
- חומש הוא תורת ה' תמימה אשר נתן לנו אלוהינו על ידי משה עבדו.
- ומה לך ולחומש זה?
- אנוכי הנני בן ישראל, המצווה "לעשות לשמור ולקיים" את כל הכתוב בו, ועל כן הנני לומד בו למען דעת את המעשה אשר לנו לעשות, ואת המצוות אשר לנו לשמור ולקיים.
- ומה למדת בחומש הזה?
- ספר 'ויקרא'.
- מה זה 'ויקרא'? יהודי או נוכרי?
- שחוק שפתיים נראה על פני האנשים לשמע השאלה הזאת.
- 'ויקרא' איננו שם אדם – ענה הילד הדרשן בקול גערה – 'ויקרא' היא תיבה.
- ומה תרגום התיבה הזאת?
- הילד תרגם לפניו בשפת יהודית אשכנזית את הפועל הזה.

- מי קרא?
- ה' אלוהי ישראל!
- למי קרא?
- אל משה.
- מי הוא משה?
- אדון כל נביאים.
- ומה ביקש ה' מאת הנביא הזה?
- להודיע את תורתו ואת מצוותיו.
- ומה המצווה הכתובה בספר 'ויקרא'?
- בספר 'ויקרא' כתובים דיני הקורבנות.
- ומדוע זה החלות ללמוד את הדינים האלה?
- להורות לאיש ישראל מצווה להקריב את נפשו קורבן בעד אמונתו ואלוהיו.
- ומה תדע עוד לספר באוזני על אודות 'ויקרא'?
- אות אלף בתיבת 'ויקרא' היא קטנה מכל האותיות.
- ומדוע?
- להורות לנו כי התורה נקנית אלא למי שמשפיל את דעתו עליה; וכל איש המתגאה בתורתו, התורה נשכחת ממנו... משה רבנו היה אדון הנביאים, והיה ענו מכל אדם, וממנו ילמד כל איש שלא להתגאות בתורתו נגד חבריו...
- ומדוע קטנה אות אלף, ולא אות אחרת?
- יען כי אלף פירושו למד.
- ומדוע תתגאה אתה בדרשתך זאת?
- חס ושלום, אנכי לא אתגאה.
- ומדוע תעמוד על השולחן?
- הנני שומע בקולך, והנני יורד ממנו...
- טוב דרשת, בני! טוב מאוד, אמר המלמד, לאות כי הדרשה באה עד קצה הפעם.¹⁰

נוסח נוסף של הדרשה לקוח מספרו של שמשון מלצר, אלף – הזמן הראשון
בחדר: המתאר כיצד נהג הרבי להכין את הדרשה עם הילדים שהחלו ללמוד
 חומש:

אתם כבר רבנו כל יום משנן
 כל אותו הדו-שיח לפני 'ויקרא';
 אחד – 'השואל' – את קולו מחנן
 ועונה לו בנגן 'בחור-המקרא':

- מה לומד אתה ילד?
- חומש!
- ומה פירושו של חומש?
- חמישה!

- מה חמישה? חמישה כעכים בפרוטה?
- לא!
- חמישה חומשים יש בתורה הקדושה!
- ומה שמותיהם?
- 'בראשית' – הרי אחד,
- 'שמות' – הרי שנים,
- 'ויקרא' – הרי שלושה,
- 'במדבר' – הרי ארבעה,
- 'דברים' – הרי חמישה!
- איזה חומש אתה לומד?
- השלישי!
- מה שמו?
- 'ויקרא'!
- מה פירושו של 'ויקרא'?
- הוא קרא.
- מי קרא? השמש לסליחות לבית-הכנסת?
- לא! אלוהים קרא אל משה אל אוהל מועד ללמדו תורת-הכוהנים.
- מפני שקורבנות טהורים וילדי ישראל טהורים יבואו טהורים ועסקו בטהרות!
- ואיך נקראו ילדי ישראל?
- צאן קדושים!
- ואמרו כולכם מה! מה! מה!¹¹

בשני הנוסחים נדרש הילד להפגין ידע. הוא צריך לענות בעל-פה על מספר שאלות לא קטן. בשני הנוסחים יש יסודות קומיים, כמו לדוגמה בנוסח ברודס השאלה: "מה זה ויקרא? יהודי או נוכרי?" או בנוסח מלצר: – מה פירושו של חומש? – חמישה! – מה חמישה? חמישה כעכים בפרוטה. נוסח ברודס בחר ללמוד מהאל"ף הזעירה במילה 'ויקרא' שצריך להיות ענווים ושאות אלף באה מהפעל לאלף, שמשמעותו ללמוד, והעדיף להתעלם מהדרשה שהאלף הזעירה באה ללמד שתינוקות יתחילו ללמוד מספר 'ויקרא'.

בסיפור של ברודס מסופר על ילד ערני, מוקף בשפע חום ואהבה של בני משפחתו. הילד גא, בעל ביטחון עצמי, נראה שמבין טוב את החומר הנלמד, אפילו ששינן אותו. הנה, אותו חומר, שנתפס אצל ליליינבלום ואחרים כבלתי מתאים להוראה, משמש כחומר המעורר עניין בקרב הילדים, וסוד ההצלחה טמון כמובן בשיטת ההוראה: השימוש בטכניקה של הצגה, כשהשחקנים הם שניים מילדי החדר; הכנסת יסודות קומיים – המוציאים מהטקסט את ההתייחסות אליו כאל חומר יבש על קורבנות; המעמד – בית הילד בזמן חג

לעיני כל המשפחה ואורחים ומתן דברי מתיקה לילדים – כל אלה בוודאי עוררו עניין רב אצל ילדי החדר.

2. ספר 'ויקרא' כ'ספר בישול' בעיניו של ח"נ ביאליק

חיים נחמן ביאליק עוסק בעניין הלימוד מספר 'ויקרא' בחדר בסיפורו בעל היסודות האוטוביוגרפיים 'ספ'ח'. ביאליק מתאר את שמחתו על המעבר מלימוד "עברי" – יסודות הקריאה וראשית הקריאה בסידור, לשלב הלימוד הבא בחדר, לימוד החומש. לימוד החומש פתח לו "אשנבים חדשים לעולם הדמיון". כבר במפגש עם המילה 'ויקרא' מצא חבר ישן את האל"ף זעירה, אות ננסית, שאת חברותיה הוא הכיר כבר מ"טל-ומטר" שבסידור. גם הכבשים, העזים, הבקר ובני היונה המוזכרים בספר 'ויקרא', היו ידידיו מחצרות הכפר שבו גר. כל מלאכת הקרבת הקורבנות הצטיירה אצלו כמלאכת חדר הבישול בבית אמו בערב חג, וזו לשונו:

וכשאני מגיע לאותם המקומות שנאמר בהם ראש ופדר, קרב וקרעים רחוצים במים, "וערך על העצים אשר על האש", מליקת הראש ושסוע הכנפיים בעוף, "מראתה בנוצתה", מצוי הדם, מנחת מרחשת, מחבת וגומר – מיד עולה בדמיוני כל חדר-הבישול של אמי בערב יום-טוב. אמי והשפחה – הסינרות במותניהן ושרווליהן מופשלים על מרפקיהן, עומדות הן מזוינות במעגילות ומגלגלות בצד על-גבי הטבלא, ממרסות ביצים בקערה, יוצקות שמן מצהיר לתוך גומות בתלי סולת... החתול אף הוא כאן: אורב הוא מסביב לדף המליחה ולוטש עיניו אל ה"יותרת אשר על הכבד", אל הכסלים והכליות ואל הקורקבנים והכרעיים המוטלים שם במלחם ושותתים מוהל אדמדם... השפחה משלכת לפניו פעם בפעם בן מעי או שלפוחית לבנה של קרבי דגים או את ה"מוראה בנוצתה" וכדומה, מעסקתו לפי שעה, להסיח דעתו מן הבשר. העלי והמכתשת נותנים קולם: "הדק היטב, היטב הדק!" באפי עולה ריח ערב מחיה נפשות של מאפה תנור ומנחת סולת בלולה בשמן וחלמוני ביצים, ולאוזני מגיע קול פעפועים ורחושים של לביבות צפות בשמנוניתן בתוך מחבת ומרחשת לקול טיגון של מנחה "מורבכת" ושאר מיני תופינים. פתות אותם פתים כעין לוקש"ין ועשה אותם קוגל"ך וקנובקאות בצימוקים ובכרכום ובקינמון... מילת "מורבכת" מגרה את תאבוני ביותר, עד כדי כאב הצדעים ועקימת הלחי: מור-ב-כ-ת!¹² בולמוס אוחזני. פי מתמלא ריר ואגודלי נתקעת שלא מדעת בין שני...

למרות הביקורת המשכילית והנטייה להעריך את תורת הקורבנות כחומר שאינו מתאים לילדים, מציג ביאליק בסיפור דווקא מגמה הפוכה. הילד הקטן שמח על החידוש בלימוד. חומר הלימוד פותח לו אשנבים לעולם הדמיון, ברם, לימוד זה

מעורר את דמיונו של הילד לא פחות מלימוד בנושא אחר. מהטקסט גם מובן שלילד יש הבנה בסיסית בחומר הלימוד. מילים קשות כמו 'מורבכת' – שעוררה את תיאבוננו של ביאליק זקוקות לפירוש גם ללומד המבוגר. דווקא בשיטת הלימוד בחדר, של קריאת הפסוק ומיד תרגומו ליידיש, ניתן להבין את המילים הקשות בעברית ביתר קלות. כי התרגום מתרגם לפי אחד הפירושים – כך המילה 'מורבכת' מתורגמת ליידיש – "מעורבת כל צורכה"¹³ זה מובן יותר מ"מרור-ב-כ-ת" בלשון המקרא.

ד. לימוד ספר 'ויקרא' ב"ספר 'בראשית'" – אגדה מדרשית מאת ח"נ ביאליק

חיים נחמן ביאליק בחר לעסוק בנושא של התחלת לימוד החומש בספר 'ויקרא' באגדה מדרשית שכתב לילדים הנקראת "ספר 'בראשית'". הפעם נקודת המבט היא לא של ילד המספר את חוויותיו כמו בסיפור 'ספיח', אלא מנקודת מבט של יהודי ירא שמים הדואג לחינוכו של בנו יחידו. באגדה מסופר על יהודי חסיד, ישר ותמים, שהאלוהים בירך אותו בעושר ובנכסים רבים. האיש זקן ובא בימים והוא ערירי. החסיד ואישתו הרבו לשפוך ליבם לפני האלוהים ולעשות מעשה צדקה, עד שחילק כל רכושו לתלמידי חכמים. והאלוהים ראה לנפש הצדיק ואשתו, ולימים נולד להם בן. הזקנים שמחו שמחה רבה וישמרו ויטפחו את הילד ככבת עינם.

ויהי במלאת לילד חמש שנים ויקחהו אביו וירכיבהו על כתפו וישאהו אל בית הרב ויאמר:

– רבי, הנה הבאתי אליך את בני. למדהו תורה וחנכהו במצוות. ויען הרב:

– יהי הילד ברוך לאדוני. ישב עם תלמידי והיה כאחד מהם, ואלוהים יאיר עיניו ויפתח ליבו בתורה.

וישאל האב:

– ומה הספר אשר יחל בו בני?

ויען הרב:

– בספר 'ויקרא' כמשפט כל-הילדים.

– לא, אדוני הרב, כי בספר 'בראשית' יחל, כי ראשית דברי הספר הזה הם שבח ותהילה לאלוהי עולם בורא שמים וארץ וכל-צבאם. יקרא-נא הילד בספר הזה וידע מה גדלו מעשי אלוהים ומה רבה תפארת עולמו.

¹⁴ ויעש הרב כרצון החסיד וילמד את הילד מספר 'בראשית'.

ביאליק עיצב את הסיפור לפי התבנית של סיפור אברהם ושרה בספר 'בראשית'. לזוג הזקנים בסיפור, כמו לאברהם ושרה, נולד ילד לזקוניהם. דמות החסיד בסיפור מזכירה את דמותו של אברהם אבינו. דווקא צדיק זה – הדואג לחינוך בנו – מבקש מהמלמד ללמד את בנו מספר 'בראשית' ולא מספר 'ויקרא'. הוא סבור שראוי שהילד ילמד קודם "שבח ותהילה לאלוהי עולם בורא שמים וארץ וכל-צבאם" וידע "מה גדלו מעשי אלוהים ומה רבה תפארת עולמו" לפני שהוא מתחיל לעסוק בדיני הקורבנות.

ביאליק עיצב את הסיפור בצורה כזו שהביקורת על חומר הלימוד בחדר באה לא מאיזה משכיל הדורש שינויים בדת, אלא מאיש חסיד וצדיק – אדם שאלוהים שומע לקול בכיו ונותן לו בזקנתו בן מחוץ לדרך הטבע. ואכן, הביקורת של הצדיק בסיפור היא בעצם ביקורת פנימית, מתוך המחנה, ומטרתה לקרב את הילד ללימוד החומש. ביאליק הבין ששינוי תוכנית הלימודים הוא צורך פדגוגי, שמטרתו לקרב את לימודי החומש לילדים. דווקא החסיד התמים בסיפור הוא זה המתנגד ל"קידוש הישן", קורא ל"שינוי ערכין" כאשר אבד הקלח על הערכים הישנים.

אכן, בהמשך הסיפור: "והילד הולך וגדל וטוב, ויהי יפה תאר וטוב-שכל ומהיר-תבונה, וילמד בספר 'בראשית', ותדבק נפשו בדברים אשר קרא ויהגה בהם תמיד." כלומר – הצלחת המעשה החינוכי. בסוף הסיפור נופל הילד בשבי ומצליח להינצל רק בגלל בקיאותו בספר 'בראשית', או כפי שהוא מכנה אותו 'ספר שעשועי'.

סיכום

המנהג להתחיל ללמד את ילדי ישראל חומש בספר 'ויקרא' הוא אחד מהמנהגים הקדומים, ומקורו עוד מהתקופה שבית-המקדש עמד על מכונו. מנהג זה נשמר בעם ישראל במשך הדורות, וכבר לחכמים במאות הראשונות לאחר החורבן, היה המנהג לא נהיר, והם היו צריכים להסביר את משמעותו. מנהג זה הוא דוגמה מאלפת ל"קידוש הישן" במסורות היהודית, אף-על-פי שמשיקולים דידיאקטיים, כבר מתקופת חז"ל, היה ראוי לשנות ולהתחיל ללמד את החומש מ'בראשית'.

מעניין שאנשי השכלה, כמו ר"א ברודס וח"נ ביאליק, הצליחו למצוא חן ומעלות גם בשיטה הישנה של הלימוד בספר 'ויקרא'. מכתביהם עולה שלימוד

פורה קשור בשיטות ההוראה וברצון התלמיד ללמוד, יותר מהתוכן המיוחד של הטקסט הנלמד.

בהסתכלות עכשווית על מנהג זה, קשה להבין איך הצליח המנהג לשרוד תקופה כל כך ארוכה. הביקורת שמשמיעים מ"ל ליליינבלום ואחרים על תחילת הלימוד מ'ויקרא' נראית לגיטימית, ואף הופנמה במערכות החינוך היהודי בארץ ובעולם.

היטיב חיים נחמן ביאליק לעשות בשעה שעיצב את האגדה "ספר 'בראשית'", כך שהמבקש את השינוי בחומר הלימוד הוא דווקא איש חסיד, ישר ותמים. ביאליק מצביע על כך שהעשייה החינוכית בהוראת המקרא צריכה חשיבה מחדש. כיום צריך לברר כיצד ניתן יהיה לקרב את לימוד התנ"ך ללב התלמיד, ולצורך זה ראוי להשתמש בשיטות הדידאקטיות והטכנולוגיות המתקדמות ביותר, תוך ניפוי שיטות מסורתיות שאבד עליהן כלח. שינויים אלה צריכים לנבוע דווקא מנקודת מבט הדומה לנקודת המבט של החסיד באגדה "ספר 'בראשית'". נקודת מבט של כבוד והערכה למקורות העבריים הקדומים והמקודשים.

הערות

- 1 רמב"ם, הקדמה לפרוש המשנה לסדר קודשים, **ששה סדרי משנה**, הוצ' אל-המקורות, ירושלים תשי"ז.
- 2 מ"ל ליליינבלום, **כתבים אוטוביוגרפיים**, מוסד ביאליק, ירושלים 1970, עמ' 82 (להלן: ליליינבלום).
- 3 ראו: **אנציקלופדיה עברית**, ערך: ויקרא.
- 4 אבות דרבי נתן, ו: הציטוט מתוך: ח"נ ביאליק, ח' רבניצקי, **ספר האגדה**, תל-אביב תשמ"ז, עמ' קעט.
- 5 הציטוט מתוך: מ' אליאב, פ"א קליינברג, (עורכים), **מקורות לתולדות החינוך בישראל ובעמים**, תל אביב תשכ"ג, עמ' 153-154.
- 6 ש' מימון, **ספר חיי שלמה מימון**, תל-אביב תשי"ג, עמ' 22.
- 7 מנדלי מוכר ספרים, **האישון הקטן**, חיפה 1984, 56-59.
- 8 ראו, ליליינבלום, עמ' 82.
- 9 ראו, א' שינאן, **הספרות העברית החדשה לזרמיה**, כרך ב', רמת גן 1973, עמ' 77-82.
- 10 ר"א ברודס, 'הדרשה הראשונה', בתוך: **שתי הקצוות**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 259-262.
- 11 ש, מלצר, **אלף – הזמן הראשון בחדר**, תל-אביב תשל"ז, עמ' 106-107.
- 12 ח"נ ביאליק, 'ספיח', **כל כתבי ח"נ ביאליק**, תל-אביב תש"ך, עמ' קסו (להלן: כתבי ביאליק).
- 13 ראו, תנ"ך, **יידיש פון יהואש**, ניו יורק ת"ש, ויקרא ו יד.
- 14 כתבי ביאליק, עמ' שסח.

ביבליוגרפיה

- אליאב, מ' קליינברג, פ"א (עורכים) (תשכ"ג). **מקורות לתולדות החינוך בישראל ובעמים**, תל-אביב.
- ביאליק, ח"נ. (תש"ך). **כל כתבי ח"נ ביאליק**, תל-אביב.
- ברודס, ר"א. (תשמ"ט). **שתי הקצוות**, ירושלים.
- ליליינבלום, מ"ל. (1970). **כתבים אוטוביוגרפיים**, ירושלים.
- מימון, ש' (תשי"ג). **ספר חיי שלמה מימון**, תל-אביב.
- מלצר, ש' (תשל"ז). **אלף – הזמן הראשון בחדר**, תל-אביב.
- מנדלי מוכר ספרים, (1984). **האישון הקטן**, חיפה.
- רמב"ם, (תשי"ז). **פירוש המשנה לסדר קודשים**, **ששה סדרי משנה**, הוצ' אל-המקורות, ירושלים.
- שיאן, א' (1973). **הספרות העברית החדשה**, כרך ב', רמת גן.